

LIETUVIŲ TARYBINĖS GROŽINĖS PROZOS RAIDA 1940—1945 m.

L. LISENKAITE

Lietuvių tarybinė literatūra per keletą paskutiniųjų metų ne tik išaugo kiekybiškai, bet ir tapo žymiai platesnė savo tematika bei problematika, įvairesnė žanrais. Ypač smarkiai pažengė į priekį grožinė proza, ilgą laiką buvusi savotišku „Achilo kulniu“ lietuvių tarybinėje literatūroje. Jos išaugimą, idėjinį-meninį subrendimą paskutiniais metais akivaizdžiai rodo tokie stambūs epiniai kūriniai, kaip I. Simonaitytės „Vilius Karalius“, J. Baltušio „Parduotos vasaros“, V. Mykolaičio-Putino „Sukilėliai“. Šios knygos, bendru pripažinimu, yra naujas didelis lietuvių tarybinės grožinės prozos laimėjimas.

1958 metai irgi davė nemažą įdomių ir reikšmingų prozos kūrinių. Šalia A. Gudaičio-Guzevičiaus, V. Dautarto, K. Maruko, M. Sluckio apsakymų rinkinių, susilaukėme taip pat naujų apysakų ir romanų. Tai V. Rimkevičiaus „Studentai“, A. Baltrūno „Tolimi keliai“, A. Bieliausko „Rožės žydi raudonai“ ir A. Venclovos „Gimimo diena“. Visuose juose vaizduojama tarybinė tikrovė, daug drąsiau analizuojamas visuomeninis gyvenimas įvairiais socializmo kūrimo Lietuvoje etapais, bandoma atskleisti dabarties herojaus charakterį, jo mintis ir darbus.

Stambiosios epinės prozos posūkis į nūdienę tikrovę, rašytojų pastangos sukurti pilnakraujį tarybinio žmogaus paveikslą, parodyti naujų socialistinių bruožų formavimąsi lietuvių nacionaliniame charakteryje, be abejo, rodo, kad po „Viliaus Karaliaus“, „Parduotų vasarų“ ir „Sukilėlių“ mūsų grožinės prozos raida ne tik nesustojo vietoje, bet, atvirkščiai, prieš ją atsivėrė naujos augimo perspektyvos.

Dabartinės grožinės prozos ir lietuviško romano laimėjimai yra didelio mūsų rašytojų darbo, jų idėjinių ir kūrybinių ieškojimų rezultatas, tampriai susijęs su tolimesniu klasikinės lietuvių literatūros pažangiųjų tradicijų vystymu, su kūrybišku rusų ir tarybinės literatūros klasikų patyrimo naudojimu. Kalbant apie šių dienų lietuvių tarybinės grožinės prozos pasiekimus, negalima nematyti, kad juos sąlygoja visas mūsų tarybinės literatūros vystymasis. Kad atsirastų „Vilius Karalius“, „Parduotos vasaros“, „Sukilėliai“, kad rašytojai ryžtųsi imtis plačių ir sudėtingų dabarties gyvenimo drobių, kaip tatai padaryta „Gimimo dienoje“, „Tolimuos keliuos“ ir t. t., mūsų

proza turėjo subręsti, išspręsti daug sudėtingų problemų, iškilusių ryšium su socialistinio realizmo metodo įsigalėjimu lietuvių literatūroje.

Todėl šiandien lietuvių literatūros mokslui ir kritikai reikia ne tikta nagrinėti pastarųjų metų prozos kūrinius, bet taip pat analizuoti ir tarybinės grožinės prozos raidą, jos idėjinio-meninio augimo ir brendimo eigą. Tai ypač aktualu dar ir dėl to, kad, kalbant apie neigiamą asmenybės kulto poveikį ir prisidengiant kovos su deklaratyviškumu bei gyvenimo lakavimu šūkiais, kartais daromos kraštutinės išvados, bandoma suniekinti ankstyvesnio periodo literatūrą. Pvz., J. Dovydaitis straipsnyje „Susitikime su herojumi“¹, teisingai kritikuodamas kai kuriuos mūsų pokarinių apsakymų trūkumus, nepagrįstai puola to laikotarpio smulkiosios prozos herojų, jos tematiką bei problematiką, jos vystymosi kryptį.

Galimybių tokioms savo esme revizionistinėms tendencijoms, mūsų supratimu, būtų žymiai mažiau, jeigu lietuvių tarybinės grožinės prozos raida būtų buvusi labiau tyrinėta. Tuo tarpu, nors apie atskiras knygas ir atskirų rašytojų kūrybą parašyta nemaža straipsnių ir net didesnės apimties darbų, tarybinės grožinės prozos vystymusi, jos ypatybėmis įvairiais istoriniais etapais iki šiol specialiai beveik nesidomėta. Šiame darbe ir bus bandoma panagrinėti patį pirmąjį mūsų grožinės prozos vystymosi etapą, kuris sutampa su tarybų valdžios įkūrimu Lietuvoje ir Didžiuoju Tėvynės karu.

* *

*

Trumpas, bet be galo mūsų tautai reikšmingas 1940—1941 m. laikotarpis buvo taip pat svarbus ir lietuvių literatūros raidos etapas. Kaip tik 1940 m., įkūrus tarybinę santvarką, Lietuvoje susidaro palankios sąlygos vystyti socialistinio realizmo metodui. Iš esmės pasikeičia rašytojo vaidmuo ir padėtis: jam suteikiama tikra kūrybos laisvė — laisvė kurti savo liaudžiai, darbo žmogui. Jis gali plačiau ir nuodugniau susipažinti su tarybine grožine literatūra, socialistinio realizmo estetika, marksistiniu literatūros mokslu bei kritika. Lietuvos Komunistų partija ano meto sąlygomis grožinę literatūrą laiko ypatingai svarbiu ideologinio auklėjimo veiksmu. Ragindama rašytojus tapti tikrais „žmonių sielų inžinieriais“, savo veikalais kovoti už socializmo sukūrimą, skiepyti socialistinio humanizmo bei internacionalizmo jausmus, partija pabrėžia, kad rašytojams būtina suprasti tikrąją tų dienų įvykių prasmę, nes tik marksistiškai mąstantis menininkas gali žengti savo liaudies priešakyje ir rodyti jai teisingus kelius.

Partija ir tarybinė vyriausybė ne tik skatina tarybinės lietuvių literatūros vystymąsi, bet taip pat siekia labiau ją priartinti prie plačiųjų skaitytojų sluoksnių. Todėl partinė ir kita respublikinė spauda plačiai atveria duris rašytojų kūrybai. „Tiesa“, „Komjaunimo tiesa“, „Valstiečių laikraštis“, „Jaunasis valstietis“ beveik kasdien gausiai spausdina eilėraščius, apybraižas, o neretai ir poetas, apsakymus, noveles.

¹ „Literatūra ir menas“, 1958.VI.7.

Didelį partijos susirūpinimą literatūra bei jos pastangas nukreipti rašytojus teisinga linkme rodo „Tiesos“ vedamasis „Rašytojai turi rašyti“², svarstytas, dalyvaujant LKP CK atstovui K. Preikšui, rašytojų organizacijos susirinkime 1941 m. balandžio 1 d. Susirinkime kalbėję K. Korsakas, V. Montvila, J. Šimkus, S. Čiurlionienė, P. Cvirka stengėsi analizuoti palyginti silpno literatūros augimo, tam tikrų rašytojų grupės tylėjimo priežastis. „...Įvykus istoriniam persilaužimui, — pasakė P. Cvirka, — daugelis rašytojų, kurie stovėjo atokiau nuo progresyvaus judėjimo, šiandieną pergyvena vadinamąjį persilaužimo laikotarpį, tai trukdo literatūros darbui, ypač tokiam darbui, kuris reikalauja naujos pažiūros į visus gyvenimo reiškinius“³.

Svarbiausias vaidmuo 1940—41 m. literatūroje priklauso S. Nėries, P. Cvirkos, V. Montvilos kūriniais. Dar buržuazijos diktatūros metais jiems buvo artima socializmo idėja, ir savo raštus jie skirdavo darbo žmonėms⁴. 1940—41 m., kada šie rašytojai pamatė išsilaisvinusios liaudies entuziazmą ir aktyvumą, socializmo idėja, anot Plechanovo, galutinai įaugo į jų „kūną ir kraują“. Šiuo metu S. Nėris, P. Cvirka, V. Montvila yra socializmo šalininkai ne tik savo politiniais įsitikinimais, bet ir estetinėmis pažiūromis formuojasi kaip socialistinio realizmo menininkai. Naujas idėjinis-estetinis jų kūrybos turinys ir jį atitinkančių meninės tipizacijos principų bei formų ieškojimas rodo kokybinius to laikotarpio lietuvių literatūros pakitimus, susijusius su socialistinio realizmo įsigalėjimu.

Literatūriniam 1940—41 m. gyvenime aktyviai dalyvauja rašytojas darbininkas J. Baltušis, jau anksčiau vaizdavęs darbo žmonių gyvenimą, poetas T. Tilvytis, taiklia satyriko plunksna ne kartą demaskavęs fašistinės diktatūros piktžaidzes, prozaikas ir žurnalistas J. Šimkus bei daugelis kitų. Jų kūryboje irgi ryškūs nauji idėjiniai-estetiniai ieškojimai.

Istoriniai 1940—41 m. įvykiai pakreipė nauja vaga J. Marcinkevičiaus, A. Griciaus, B. Sruogos ir kitų rašytojų, anksčiau nesusijusių su liaudies išsivadavimo judėjimu, kūrybą. Minimu metu tie rašytojai imasi naujų, iki tol jiems nebūdingų temų, vaizduoja liaudies gyvenimą, jos kovą su išnaudotojais, net bando kurti revoliucionieriaus paveikslą. Šios naujos tendencijos apsprendžia tolimesnę jų kūrybinę evoliuciją, vaisingą darbą lietuvių tarybinėje literatūroje vėlesniais metais. Todėl neperdedant galima teigti, jog 1940—41 metai buvo reikšmingas mūsų literatūros momentas, nubrėžęs jos tolimesnio vystymosi kelius.

Ano męto lietuvių tarybinėje literatūroje dominavo poezija, kuri, kaip žinoma, savo prigimtimi yra pati operatyviausia literatūros rūšis. Mažieji poezijos žanrai leidžia rašytojui itin greitai reaguoti į įvykius, atspindėti visuomenės nuotaikas. Todėl ir 1940—41 m., kada Lietuvoje įvyko reikšmingi istoriniai pakitimai, kada nepaprastai išaugo kūrybinė liaudies galia,

² „Tiesa“, 1941.III.25.

³ P. Cvirka. Raštai, 10 t., V., 1952, 279 psl.

⁴ Savo idėjinėmis pozicijomis S. Nėriai, P. Cvirkai buvo artimi A. Venclova ir K. Korsakas, tačiau 1940—41 m., eidami atsakingas pareigas ir būdami apkrauti visuomeniniu darbu, jie grožinėje literatūroje beveik nepasireiškė.

poezija įsiveržė į pirmąsias pozicijas. Ji vyrauja ne tik kiekybiškai — joje taip pat ryškiausiai atsispindi nauji procesai, vykstantys tuo metu literatūroje.

Geriausiuose V. Montvilos, S. Nėries ir kitų poetų kūriniuose ne tik reiškiamos tų dienų darbo žmogaus mintys bei lūkesčiai, bet ir aktyviai kviečiama kurti šviesią socialistinę ateitį. Poezijoje išryškėja nauji literatūros bruožai: aktyvus komunistinis rašytojo santykis su tikrove, naujas liaudies, kaip pagrindinės materialinių gėrybių kūrėjos ir istorijos jėgos, kaip svarbiausio kūrinio herojaus, interpretavimas. Tų dienų poezija apmąsto lietuvių tautos istoriją, iškeldama joje pažangius kovos dėl laisvės momentus, sugretindama dabarties ir praeities vaizdus, pabrėždama pažangų, teisingą dabartinio gyvenimo pobūdį. Sustiprėja publicistinis pradas, kuris V. Montvilos bei S. Nėries eilėraščiuose, organiškai įaugdamas į kūrinio visumą, tampa neatskiriamu ir novatorišku to periodo poezijos bruožu.

1940—41 m. lietuvių tarybinės prozos pasiekimai yra žymiai kuklesni negu poezijos. Per tuos metus nebuvo sukurta stambesnių prozos veikalų, o ir smulkesnių — apsakymų, novelių pasirodė ne per daugiausia.

Prozos kūrinys, nors ir nedidelis, paprastai, rašomas ilgiau. Ir todėl laikraščių redakcijos, nesulaukdamos naujos prozaikų produkcijos, spausdina socialiniu požiūriu reikšmingas romanų ir apysakų ištraukas. Antai, „Tiesoje“ publikuojami P. Cvirkos „Žemės maitintojos“ skyriai „Kaziuko mirtis“⁵ ir „Varžytynės“⁶, kurie anksčiau buvo smarkiai buržuazinės cenzūros sudarkyti. Ten pat paskelbiamos ištraukos iš rengiamos spaudai K. Borutos knygos „Saulę ant savo pečių parnešti išėjo“⁷ bei J. Marcinkevičiaus „Benjamino Kordušo“⁸. Tų kūrinių idėjos 1940—41 m. buvo reikšmingos ir aktualios, nes padėjo atskleisti antilaudinį buržuazinės santvarkos pobūdį. Antra vertus, perspausdindama kovingus ir meistriškus anksčiau parašytų kūrinių puslapius, partinė spauda tarsi rodė, kokia literatūra tuo metu buvo reikalingiausia, ir skatino rašytojus eiti panašia linkme. Pagrindines nagrinėjamo laikotarpio grožinės literatūros gaires bei uždavinius teisingai nusakė P. Cvirka:

„Šiandien tarybinė tikrovė tematikos atžvilgiu rašytojams atidarė neaprepiamas platumas. Tūkstančiai temų pačios prašosi rašytojų plunksnos.

Yra eilės temų, kurios turėtų jaudinti rašytojus, juose sužadinti užsiegimą. Mūsų tarybinė visuomenė vis atkakliau reikalauja iš rašytojų tinkamai atvaizduoti visą Lietuvos liaudies praeities ir dabarties gyvenimą. Liaudis nori pati save matyti mūsų literatūroje. Ji nori, kad literatūra palengvintų, padėtų persiauklėti daugeliui žmonių“⁹.

Skaitant 1940—41 m. prozos kūrinius, nesunku pastebėti, kad beveik visuose jų vyrauja praeities tematika. Tai pasakytina ir apie P. Cvirkos apsakymus „Laisvės ažuolas“¹⁰ bei „Senis Urnas“¹¹, ir apie V. Montvilos

⁵ „Tiesa“, 1940.X.12—24.

⁶ „Tiesa“, 1940.VII.20—21.

⁷ „Tiesa“, 1940.IX.19—25.

⁸ „Tiesa“, 1940.XII.4—13.

⁹ P. Cvirka. Raštai, 10 t., 277 psl.

¹⁰ „Raštai“, 1940, Nr. 2.

¹¹ „Tiesa“, 1940.XI.2.

„Žemė nepabėgo“¹² bei „Paskutinis šuns staugimas“¹³, ir apie J. Baltušio „Kai žmogui reikia“¹⁴ bei „Manoji vieta“¹⁵, ir apie J. Marcinkevičiaus „Bielazaras“¹⁶ bei „Nuslėptas kapas“¹⁷, ir apie kitus to laikotarpio prozos kūrinius. Tačiau rašytojų susidomėjimą praeities tematika būtų neteisinga laikyti jų bandymu pabėgti nuo aktualių problemų, nuo svarbių gyvenimo klausimų sprendimo. Vaizduodami praeitį, mūsų prozininkai aiškiai siekia ją peržvelgti nauju požiūriu, pamatyti ir iškelti tuos reiškinius ir veiksnius, kurie lig tol dėl daugelio objektyvių priežasčių palyginti silpnai atsispindėjo mūsų literatūroje. Apsakymuose akcentuojama klasių kova, stiprūs klasiniai prieštaravimai, socialinis išnaudojimas buržuazinės Lietuvos kaime (P. Cvirkos „Laisvės ažuolas“, V. Montvilos „Žemė nepabėgo“, A. Griciaus „Andrius Klevėnas“ ir kt.).

Pagrindinis tų dienų prozos kūrinių herojus — paprastas darbo žmogus, žemiausiųjų klasinės visuomenės sluoksnių atstovas: bežemis ar mažžemis valstietis („Senis Urnas“), samdinys („Manoji vieta“, „Žemė nepabėgo“), smulkus kaimo amatininkas („Andrius Klevėnas“) ir t. t. Šio herojaus gyvenimas rašytojų piešiamas kaip ištisa vargų, socialinės neteisybės, nuolatinės kovos dėl duonos kąsnio virtinė. Tokia yra naujakurio Jurgio Bežemio (P. Cvirkos „Laisvės ažuolas“) istorija, toks pat pusbernio iš J. Baltušio „Manoji vieta“ likimas. Būdinga, kad, iškeldami socialinę neteisybę, darbo žmogaus skriaudas, rašytojai, retai kada parodo herojų, aktyviai kovojantį prieš išnaudotojus. Dažniausiai, tęsdami demokratinės lietuvių literatūros tradicijas, rašytojai savo kūriniuose pabrėžia ilgai niekinto, žeminto, išnaudojamo liaudies žmogaus gyvybingumą, kantrumą, moralinį tyrumą.

Tačiau nei P. Cvirkos, nei J. Baltušio, nei A. Griciaus, nei J. Marcinkevičiaus apsakymų herojai nėra morališkai sužlugdyti arba susitaikę su savo padėtimi žmonės. Nors jie ir nėra aktyvūs kovotojai, bet dažnai supranta klasinės santvarkos neteisingumą. Jiems būdingas tikėjimas geresne diena, jie priešinasi savo asmenybės niekinimui, kai kada net ir stichiškai protestuoja. Pvz., Jurgis Bežemis išdrįsta priminti ponui, kad jis šeimininkaujas svetimoje žemėje, o Andrius Klevėnas, supratęs, kad jo darbo vaisiai atitenka turtingiesiems, drąsiai meta iššūkį buržuazinei visuomenei, atsisako dirbti ir tampa „amžinuoju tinginiu“.

Antra, vaizduodami sunkią darbo žmogaus dalią praeityje, rašytojai mato ryšį tarp praeities ir dabarties. Tas ryšys apsprendžia ne tik idėjinį kūrinių kryptingumą, jis dažniausiai pabrėžiamas apsakymų kompozicija, pasakojimą apie praeitį pradedant dabarties įvykiu arba baigiant herojaus istoriją nedideliu, bet labai reikšmingu jo gyvenimui dabarties epizodu. Pvz., P. Cvirka „Laisvės ažuolo“ pradžioje rodo pagrindinį herojų Jurgį

¹² „Tarybų Lietuva“, 1940.X.12.

¹³ „Valstiečių laikraštis“, 1940.IX.3.

¹⁴ „Tiesa“, 1940.VII.20.

¹⁵ „Komjaunimo tiesa“, 1940.VIII.31—IX.21.

¹⁶ „Raštai“, 1941, Nr. 5.

¹⁷ „Tiesa“, 1941.IV.3—8.

Bežemį, gaunantį žemės iš tarybų valdžios, o paskui paties veikėjo pasakojimu piešia sunkų valstiečio naujakurio likimą buržuazinėje Lietuvoje. Ap sakyme „Senis Urnas“ irgi iš pradžių pasakojama, kad herojus pirmą kartą gyvenime gavo naują namą, į kurį jį „drauge su sūnumi ir vaikaičiais pervežė dvaro komisaras, lydint kumečiams“¹⁸. Ir tik vėliau rašytojas supažindina skaitytoją su senio Urno praeitimi.

A. Griciaus apysakos „Andrius Klevėnas“ svarbiausio veikėjo gyvenimo istorija atsekama iki tarybų valdžios įkūrimo Lietuvoje ir užbaigiama herojaus dvasiniu atgimimu, jo aktyviu įsijungimu į visuomenei naudingą darbą.

Vadinasi, tų dienų prozininkai, įpindami į darbo žmogaus gyvenimo klasinėje visuomenėje vaizdus vieną kitą dabarties epizodą, teigia, jog tarybų valdžios įkūrimas buvo istorinė būtinybė, atvėrusi liaudžiai geresnio gyvenimo perspektyvas. Toks aiškus istorinės perspektyvos suvokimas, išplaukęs iš daugelio 1940–41 m. prozos kūrinių meninių vaizdų visumos, minėtus apsakymus išskiria iš kritinio realizmo literatūros, leidžia kalbėti apie kokybiškai naujus, socialistinio realizmo kūriniams būdingus prozos bruožus.

Geresniuose 1940–41 m. kūriniuose rašytojai vertina praeitį pagal ano meto tikrovę. Tai visų pirma ir daro juos aktualiais. Apmąstydami liaudies gyvenimą, rašytojai vaizduoja tokius praeities įvykius bei reiškinius, kurie, gretinami su 1940–41 m. tikrovės vaizdais, ryškiai atspindi klasinės santvarkos antihumaniškumą ir naujo gyvenimo pranašumą.

M. Gorkis pažymėjo: „Norint, kad nuodingas, katorgiškas praeities baurumas būtų gerai nušviestas ir suprastas, reikia išmokti į ją žiūrėti iš dabarties laimėjimų aukštumos. Tas didis požiūris turi žadinti ir žadina tą išdidų, džiaugsmingą patosą, kurs mūsų literatūrai duos naują toną, padės jai sukurti naujas formas, sukurti mums *reikalingą naują kryptį — socialistinį realizmą*“¹⁹ (pabraukta mūsų — L. L.). Todėl tų dienų prozai būdingas tamsios praeities ir laimingos dabarties vaizdų gretinimas yra dėsningas reiškinys, atsiradęs įsigalint lietuvių literatūroje socialistinio realizmo metodu, pagimdytas naujos rašytojo pažiūros į tikrovę, jo noro aktyviai kurti socialistinę santvarką.

Praeities vaizdavimas „iš dabarties laimėjimų aukštumos“ ne vieną to meto mūsų prozininką įgalina plačiau apibendrinti liaudies jėgą ir gyvybingumą. Ši tendencija ryški P. Cvirkos „Laisvės ažuole“ ir ypač „Senyje Urne“, kur rašytojas lyriniame nukrypime lygina pagrindinį herojų su ažuolu ir teigia liaudies patvarumą, nemirtingumą.

Kiek savo gyvenime Urnas gavo mušti, kad jis dabar už kiekvieną smūgį gautų po vieną rugio grūdą — didžiulį plotą užsėtų. Mušė jį grafas, urėdai, klebonas, caro ir kaizerio žandarai, plakė jį virvėmis, rykštėmis, bizūnais, daužė kumštimis, pririštą, kniūbsčią, per kelius, sprandą, per kojų padus. Mušė iš anksto, kad ateity klausytų, plakė dėl to, kad plakimas buvo kumečio duona. Bet jis visa tai pernešė, išlaikė, kaip ažuolas giliai ir tvirtai šaknimis į žemę įsikibęs²⁰.

¹⁸ „Tiesa“, 1940.XI.9.

¹⁹ M. Gorkis. Kritikos straipsniai, V., 1952, 121 psl.

²⁰ „Tiesa“, 1940.XI.9.

Toks filosofinis lyrinis liaudies jėgos ir gyvybingumo teigimas irgi buvo susijęs su nauju, kaip teisingai pastebėjo V. Kubilius, estetinių principų susiformavimu to meto literatūroje²¹.

Tų dienų rašytojai neatsitiktinai domėjosi praeitimi, darbo žmogaus išnaudojimu, beteisiškumu, vargais ir skriaudomis. Jų kūrinių patosą sąlygoja dabarties aukštinimas ir praeities demaskavimas. Tačiau rašytojai ne visada sugebėjo meniškai įtikinamai motyvuoti bei pagrįsti savo herojų praeityje patirtas skriaudas, nesėkmes ir t. t. Antai, A. Gričius apysakoje „Andrius Klevėnas“, norėdamas pavaizduoti, kokia neteisinga yra buržuazinė santvarka, kokia vilkiška moralė joje viešpatauja, rodo savo herojų, atstumtą ir apgautą ne tik pono, klebono ir kaimo turtuolių, bet ir visų kaimynų valstiečių, net ir tų, kuriems, kaip tatai aišku iš apsakymo, jis buvo artimas ir kurie jį užjautė. Tuo būdu, pagrindinio kūrinio herojaus Andriaus ir visuomenės konfliktas yra lyg ir dirbtinai sustiprinamas. Be to, atrodo, kad Andriaus vienišumu, nuolatinio jo dvasinių kančių akcentavimu autorius vietomis net bando sąmoningai gaudinti skaitytoją. Tai rodo, kad A. Gričius nesugeba geriau paslėpti savo tendencijų.

1940—41 m. apsakymų autoriai dar nesugeba giliau paslėpti tendencijos, linksta, vaizduodami praeitį, tirštinti spalvas ir patetiškai, publicistine fraze piešti dabartį. Tai rodo mūsų grožinės prozos augimo sunkumus. Jų neišvengė net toks talentas kaip P. Cvirka. Kaip žinoma, ruošdamas rinkinį „Ažuolo šaknys“ jis taisė savo 1940—41 m. apsakymus ir pakeitė net jų pavadinimus: „Laisvės ažuolas“ pavadintas „Ažuolu“, o „Senis Urnas“ — „Ažuolo šaknimis“. Taisydamas autorius stengėsi kalbėti glausčiau, atsiskydavo kai kurių efektingų detalių, siekė, kad visa, ką anksčiau patyrė Jurgis Bežemis ir senis Urnas, būtų meniškai pagrįsta. Pvz., „Senyje Urne“ ne visai motyvuotas tijūno kaltinimas Urnui, įtariant jį prisivalgius uogienės. Daug įtikinamiau tai skamba „Ažuolo šaknyse“, kur rašytojas vaizduoja Urną, nešiojantį miltus ne į miestelį, o į dvarininkės klėtį; ten iš tikrųjų galėjo būti puodų su uogiene. Čia taip pat, mūsų supratimu, įtikinamiau bei prasmingiau pavaizduota ir pono bausmė Urnui. Jeigu pirmajame variante dvarininkas, sužinojęs apie tariamą Urno nusikaltimą, liepia jį nuplakti ir uždaryti pilies bokšte, tai „Ažuolo šaknyse“ randama „įdomesnė“ išeitis. „Kad jis mėgsta uogienę, apvesdinsiu jį su Uogienaitė... Uogienaitė buvo luošė ir rauplėta merga, dargi kurčia...“²².

Pirmuoju atveju pono pasielgimas tik rodo jo žiaurumą, antruoju — pabrėžiama, kad darbo žmogus buvo tik pono žaisliukas ir jo likimas priklausė nuo atsitiktinio dvarininko įnorio. Tuo pačiu darbo žmonių ir ponų santykiai parodomi plačiau ir visapusiškiau. Atkurdamas savo herojaus gyvenimą apsakyme „Senis Urnas“, P. Cvirka praeitį su dabartimi susiejo viena fraze apie tai, kad Urnas gavo iš tarybų valdžios namą ir jį ten „vakar drauge su sūnumi ir vaikaičiais pervežė dvaro komisaras, lydint kumečiams“. Antroje redakcijoje šitos frazės nėra. Senis Urnas čia vaizduoja-

²¹ V. Kubilius. Teofilis Tilvytis, V., 1956, 89 psl.

²² P. Cvirka. Raštai, 3 t., V., 1949, 276 psl.

mas gulys senoje lūšnoje, tačiau kūrinys puikiai atkurta pakili išlaisvinto žmogaus nuotaika, kūrybinio darbo džiaugsmas. Urno vaikaičiai patys stato sau namus, ir tuo tarsi pabrėžiama, kad darbo žmogus savo rankomis kuria naują gyvenimą. Tokiu būdu, naujai perredaguotas apsakymas įgyja platesnę prasmę.

Vaizduodami ir vertindami praeitį, rašytojai, kaip minėta, stengėsi daugiausia akcentuoti socialinę neteisybę, darbo žmogaus išnaudojimą, jo asmenybės niekinimą. Tačiau, teigdami dabarties pranašumą, jie taip pat ieškojo praeityje ir tokių herojų, kurie skatino istorijos eigą, pagreitino socialistinės santvarkos sukūrimą Lietuvoje. Tuo pačiu rašytojai stengėsi parodyti revoliucinę lietuvių tautos praeitį, sukurti revoliucionieriaus paveikslą. Šie motyvai ypač stiprūs 1940–41 m. poezijoje. V. Montvilos eilėraščių „Ziburiai“, „Draugui Janoniui“, „LKP(b)“, „Gegužės Pirmoji“, S. Nėries eilėraščių ir poemos „Keturi“ lyrinis herojus jaučia tamprų ryšį su kovoje kritusiu revoliucionieriumi komunistu. Labai lakoniškai, bet kartu ir įtaigiai tai išreiškė V. Montvila:

Jūs žuvote, draugai,
ir jūs darbai
bus grindinys mūs laisvo kelio²³.

Negausioje tų dienų prozoje revoliucinės praeities ir revoliucionieriaus tema plėtojama žymiai silpniau. Tik kai kurių prozininkų kūrinuose, pvz., J. Marcinkevičiaus apsakyme „Nuslėptas kapas“, J. Baltušio „Manoji vieta“, J. Šimkaus „Trys pažintys“²⁴ ir dar keliuose kūrinėliuose bandoma tai pavaizduoti. Apsakyme „Manoji vieta“, piešdamas sunkią buožės samdinio buitį, J. Baltušis papasakojo atsitikimą, kuris ilgam išliko jo herojaus atmintyje. Grįždamas namo, samdinys surado krūmuose sužeistą žmogų, kurį paslėpė šeimininko klojime ir, berno padedamas, slaugė. Nežinodamas, kas yra sužeistasis, samdinys tik iš atskirų jo elgesio ir kalbos detalių, iš berno laikysenos supranta, kad jis visai kitoks negu žmonės, kuriuos pažinojo iki šiol. Tuo samdinys galutinai įsitikino audringomis 1940 m. birželio dienomis, kada pamatė darbo žmonių demonstracijos priešaky žygiuojantį žmogų, kurį pats kadaise sutiko sužeistą. Šalia jo — bernas, padėjęs slaugyti nepažįstamąjį. Vadinasi, apsakyme aiškiai keliama mintis, kad tuo metu, kada pusbernis ir tūkstančiai į jį panašių, dirbdami svetimiems, nematė šviesesnės dienos, buvo žmonių, kurie, negailėdami savęs, savo kraujo ir gyvybės, kovojo dėl geresnės rytdienos.

Apie nacionalistų nužudytą revoliucionierių pasakoja apsakyme „Nuslėptas kapas“ J. Marcinkevičius. Pats revoliucionierius čia nėra vaizduojamų įvykių veikėjas. Charakterizuodamas jį antraeilių personažų prisiminimais bei pasakojimais, autorius įtikina skaitytoją, kad Petras Urbonas buvęs geras, drąsus žmogus, kurį sušaudė todėl, jog jis liaudžiai siekęs laisvės ir laimės.

²³ V. Montvila. Raštai, 1 t., 1956, 195 psl.

²⁴ „Raštai“, 1941, Nr. 1.

Ir J. Baltušis, ir J. Marcinkevičius savo apsakymams parenka tokias situacijas, kuriose nevaizduojama betarpiška herojaus revoliucinė veikla. J. Baltušis „Manojoje vietoje“ revoliucionierių vaizduoja tokiu momentu, kada jis sunkiai serga, kovoja su mirtimi, o J. Marcinkevičius kuria Petro Urbono paveikslą, jį netiesiogiskai charakterizuodamas (daktaro pasakojimai, žmonos dienoraštis ir t. t.) ir priešpastatydamas kitam herojui — jo sūnaus patėviui. Tai, kad rašytojai vengė vaizduoti revoliucionierių, betarpiškai parodydami jo veiklą, paaiškinama, tur būt, tuo, kad jie tokio pobūdžio istorinę medžiagą dar mažai tepažino. Todėl jie pasirinkdavo tokius, dažnai buitinio pobūdžio, siužetus, kuriuose atsispindėtų revoliucinė kova ir kurie nereikalaudų jos vaizduoti betarpiškai.

Tik J. Šimkus apsakyme „Trys pažintys“ bando parodyti revoliucionierių keliais jo gyvenimo momentais. Kūrinį sudaro trys nedideli epizodai, kuriuos jungia pasakotojo ir revoliucionieriaus Janio paveikslai. Pirmiausia pasakotojas prisimena turėjęs vaikystėje draugą Janį, kuris jį skriaudžiamą gindavęs nuo turtingųjų sūnelių. Tuo J. Šimkus bando pagrįsti Janio surevoliucionėjimą. Iš mažens jis užstodavo skriaudžiamuosius, nesigėdindavo padėti sunkiai dirbančiai motinai. Antrame epizode Janis jau vaizduojamas kaip sąmoningas 1918—19 m. revoliucinių įvykių dalyvis, Raudonosios armijos karys. Šioje apsakymo dalyje piešdamas herojaus išorę, rašytojas pabrėžia jo skurdžią aprangą, priešpastatydamas ją tvirtiems Janio įsitikinimams nugalėti buržuaziją ir sukurti geresnį gyvenimą. Paskutinis epizodas yra iliustratyvesnis — pasakotojas susitinka Janį 1940 m., kada pastarasis atžygiuoja į Lietuvą Raudonosios armijos, atėjusios į pagalbą Lietuvos liaudžiai, gretose.

Revoliucionieriaus paveikslas J. Šimkaus apsakyme „Trys pažintys“, nors ir žymiai plačiau nužymėtas negu minėtuose J. Baltušio ir J. Marcinkevičiaus kūriniuose, vis dėlto nėra pakankamai meniškas ir įtaigus. Rašytojas čia dar neparodo Janio pasaulėžiūros, psichologijos poslinkių, pasitenkina, pavaizduodamas vien jo pasikeitusią išvaizdą.

Tuo būdu, galima pasakyti, kad 1940—41 m. grožinėje prozoje dar nesurandame ryškesnių revoliucinės kovos vaizdų, pasigendame meniškai sukurto revoliucionieriaus paveikslo. Tačiau pats faktas, kad mūsų rašytojai, net ir tokie, kuriems anksčiau ši tema buvo visai svetima, bandė jos imtis, yra labai reikšmingas.

Rašytojams suartėti su herojumi revoliucionieriumi daug padėjo 1940—41 m. plačiai kultivuojamas apybraižos žanras. Periodikoje buvo gausiai spausdinamos portretinės apybraižos apie pagrindžio didvyrius — komunistus. Jas rašė V. Montvila, P. Cvirka, A. Maginskas, J. Baltušis, J. Šimkus ir kt. Pasakodami apie konkrečius žmones, rašytojai ne tik atkuria pagrindinius jų charakterių bruožus, bet ir išryškina tuos veiksnius, kurie kreipė jų gyvenimą į kovą su išnaudotojais, gėrisi jų drąsa ir ištverme. Skaitant tas apybraižas, jaučiama, kad jų autoriams buvo artimas ir suprantamas žmogus kovotojas, žmogus revoliucionierius. Jis buvo laikomas teigiamuoju epochos herojumi, tačiau per trumpą 1940—41 m. laikotarpį jo meninį paveikslą sugebėjo nupiešti tik poetai. Prozaikai didesnių laimėjimų pasiekė tik

apybraižos žanre. Apybraižos apie komunistus daliai rašytojų buvo ta mokykla, kuri vėliau jiems padėjo sukurti ir revoliucionieriaus, ir, apskritai, mūsų dienų herojaus paveikslą.

Teigiamai vertindami šio periodo prozai būdingus bruožus — praeities vaizdavimą iš dabarties pozicijų, revoliucinės kovos iškėlimą ir kt., taip pat negalime nepastebėti, kad dažnai įvairūs rašytojai pasirenka labai panašias vaizdavimo priemones. Pirmiausia, kaip jau buvo minėta, tų dienų grožinėje prozoje vyrauja apsakymai. Juose praeities vaizdai būtinai siejami su dabartimi, pradžioje arba pabaigoje pateikiant kokį nors herojaus likimui svarbų dabarties momentą. Labiausiai paplitusi praeities atkūrimo forma yra herojaus arba autoriaus pasakojimas ar prisiminimai (P. Cvirkos „Laisvės ažuolas“ ir „Senis Urnas“, J. Marcinkevičiaus „Bielazaras“, J. Šimkaus „Trys pažintys“ ir t. t.). Toks principas padeda rašytojui, piešiant tuos herojaus gyvenimo momentus, kurie yra reikšmingi kūrinio idėjai atskleisti, pasiekti šilto, intymaus pasakojimo tono. Antai, P. Cvirkos apsakyme „Laisvės ažuolas“ Jurgio Bežemio pasakojimas, kuris iš sykio atrodo kasdieniškas ir betarpiškas, iš tikrųjų yra labai kryptingas. Juo autorius puikiai akcentuoja socialinę neteisybę praeityje. Tokia pasakojimų ar prisiminimų forma, vaizduodami praeities skriaudas ir socialinį išnaudojimą, gerai pasinaudodavo ir kiti rašytojai.

Tik retais atvejais (pvz., A. Gričius apysakoje „Andrius Klevėnas“) rašytojai atkuria praeitį ne herojaus pasakojimais arba prisiminimais, o tiesiog piešdami jo gyvenimo įvykius, daugiausia domėdamiesi pačiu herojumi. „Andrius Klevėnas“ yra bene vienintelis to meto prozos kūrinys, kur autorius bando parodyti herojaus charakterio evoliuciją. Iš pradžių jis vaizduojamas geraširdžiu, atvirom akim į gyvenimą žiūrinčiu jaunuoliu, bet vėliau nusivilia žmonėmis ir gyvenimo tvarka, tampa paniurusiu tinginiu ir tik apsakymo pabaigoje vėl atgimsta darbui ir visuomenei. Kiti prozaikai psichologiniais herojaus išgyvenimais rūpinasi labai mažai.

1940–41 m. mūsų prozaikai, kaip pastebėjo A. Venclova, „nejstengė sukurti literatūros, plačiau atspindinčios to meto klasių kovos, gaivalingą liaudies entuziazmą, pastangas pastatyti naują gyvenimą. Tai buvo greičiau atskirų detalių, atskirų faktų beletristinis registravimas bei apipavidalinimas, o ne pastangos sukurti sintetinį epochos vaizdą“²⁵. Tačiau, nors mūsų rašytojai ir nejstengė „sukurti sintetinio epochos vaizdo“, jie vis dėlto aiškiai bandė pasukti šia kryptimi.

Vaizduodami atskiras praeities gyvenimo puses, rašytojai stengėsi įrodyti, kad tarybų valdžios įkūrimas Lietuvoje 1940 m. buvo logiškas sunkios darbo žmonių padėties ir jų kovos rezultatas. Todėl, nors ano meto grožinė proza ir vaizdavo praeitį, savo problematika ji buvo aktuali. Socialinės neteisybės ir revoliucinės kovos akcentavimas, o taip pat istorikumo principo suvokimas yra reikšmingi tų dienų prozos laimėjimai. Daugelis tuometinių prozininkų, emę gvildenti naujas temas bei problemas, dabar yra vieni svarbiausių mūsų literatūros atstovų. Meniniai 1940–41 m. prozos trūkumai aiškintini ne tikta subjektyviom priežastim, bet daugeliu

²⁵ „Pergalė“, 1945, Nr. 6, 94 psl.

atvejų yra susiję su rašytojų bandymais nauju požiūriu vaizduoti gyvenimą, ieškoti jame tų veiksmų, kurie padėjo liaudžiai išsivaduoti. Palaipsniui įsigalint socialistinio realizmo metodui, tie trūkumai buvo įveikiami.

* *

*

Hitlerininkų užpuolimas nutraukė nuoseklią lietuvių tarybinės literatūros raidą. Aktyviausiųjų rašytojų grupė evakuavosi į Tarybų Sąjungos gilumą. Okupuotoje Lietuvoje kūrybinės sąlygos rašytojams buvo labai nepalankios, todėl tų dienų literatūrinė produkcija negausi. Retkarčiais pasirodydavę lietuvių nacionalistinėje ir fašistinėje spaudoje poezijos ir prozos kūriniai, savo idėjomis neatspindėję tikrųjų lietuvių liaudies siekių, interesų, idealų, su tarybine lietuvių literatūra nieko bendra neturi.

Taigi, kalbant apie lietuvių tarybinę literatūrą Didžiojo Tėvynės karo metais, o tuo pačiu ir apie šio laikotarpio prozą, reikia remtis TSRS gilumoje gyvenusių rašytojų kūryba. P. Cvirka, A. Venclova, J. Baltušis, J. Marcinkevičius, J. Simkus — nors ir nedidelis, bet kūrybiškai pajėgus ir iš anksčiau lietuvių skaitytojui pažįstamas rašytojų būrys vystė lietuvių tarybinę prozą sudėtingomis ir sunkiomis karo sąlygomis.

Nors beletristų ratas buvo palyginti siauras, nors visi jie daug laiko ir jėgų skyrė žurnalistikai, nors daugeliui jų labai trūko betarpiško ryšio su okupuotoje Lietuvoje vargstančia ir kovojančia liaudimi, mūsų grožinė proza karo metais augo, plėtojosi. Jos raidą labai teigiamai veikė žymiai sustiprėjęs sąlytis su visa daugiataute tarybine literatūra. Jeigu 1940—41 m. mūsų rašytojai domėjosi tarybine literatūra daugiau teoriškai, tai dabar pradėjo bendradarbiauti praktiškai, asmeniškai susipažino ir susidraugavo su jos kūrėjais.

Karo metais visi tarybiniai rašytojai, jų tarpe ir lietuviai, stengėsi sukurti savo amžininko portretą, atskleisti tuos jo charakterio bruožus, kurie sunkiausiomis sąlygomis gimdė masišką tarybinių žmonių pasiaukojimą bei didvyriškumą. „Įvairiomis meninėmis priemonėmis rašytojai buvo pašaukti pavaizduoti, kaip masiniame patriotiniame liaudies judėjime pasireiškė tipiškos tarybinio žmogaus savybės, sukurti paveikslus, kurie galėtų būti įkvėpimo pavyzdžiu milijonams karių ir dirbančiųjų“²⁶. Jauna lietuvių tarybinė literatūra aktyviai įsijungė į bendrą visų tarybinių rašytojų veiklą. Tiesa, karo metais kaip ir anksčiau lietuvių tarybinėje literatūroje pirmavo poezija, kuri plačiau ir visapusiškiau atskleidė tarybinio žmogaus didvyriškumą, dvasios taurumą, humaniškumą, patriotizmą, neapykantą priešui. Apibūdindamas Didžiojo Tėvynės karo metų lietuvių prozą, K. Korsakas pažymėjo: „Tarybinė (lietuvių tarybinė — L. L.) karo meto beletristika yra žymiai blankesnė ir siauresnės apimties (palyginus su poezija — L. L.). Joje vyrauja novelė, nedidelis apsakymėlis, jos tematika daugiausia sukasi apie frontą ir partizaninius žygius...“²⁷ Tai, žinoma, tiesa. Tačiau, konstatuojant šį faktą, negalima pamiršti ir žymių karo metų prozos pasiekimų, ypač lyginant ją su ankstesniu periodu.

²⁶ Русская советская литература, М., 1955, стр. 509.

²⁷ „Pergalė“, 1945, Nr. 6, 45 psl.

Labai svarbu, kad mūsų grožinė proza karo metais suartėjo su dabartimi. Jeigu 1940—41 m., nors ir audringomis, bet taikaus darbo dienomis, rašytojai vaizdavo praeitį, ieškodami joje tokių momentų, kurie padėtų geriau suprasti dabartį, tai karo metu jie privalėjo atsigręžti į tų dienų tikrovę, padėti tarybiniam žmogui suprasti kovos su fašizmu prasmę, padėti jam triuškindi priešą ir siekti pergalės. To iš rašytojų reikalavo jų pilietinė pareiga, taip orientavo ir jų estetinis idealas, šito iš jų laukė Komunistų partija. Ir mūsų prozininkai šiuo metu, siekdami įvykdyti paties gyvenimo keliamus uždavinius, tvirtai sieja savo kūrybą su tų dienų tikrove, su karo tematika. Apie tuometinius įvykius, situacijas, žmones P. Cvirka rašo „Svirplyje“, „Viename paveiksle“, „Verksme“, „Bausmės rankoje“, „Lakštingaloje“, J. Marcinkevičius „Žvaigždėje“, J. Baltušis „Baltuosiuose dobiliukuose“ ir „Taip reikia“, A. Venclova „Tėve“ ir t. t. P. Cvirkos apsakymai, kurių siužetams rašytojas panaudojo savo prisiminimus arba iš kitų girdėtus pasakojimus apie kaizerinę okupaciją, rodo ne autoriaus nusigręžimą nuo aktualių problemų, o tai, kad jis praeityje ieškojo analogijos dabarčiai. Antai, „Pirtyje“, „Varpe“, „Žiurkės oloje“, piešdamas atskirus kaizerio pavergtos lietuvių liaudies gyvenimo epizodus, rašytojas į pirmą vietą iškelia žmonių santykio su okupantais problemą. Savo herojų veiksmais rašytojas teigia, jog okupantai vokiečiai darbo žmogui lietuviui visada buvo nuožmiausi priešai ir jis visada su jais kovojo. Nereikia įrodinėti, kad tokios minties akcentavimas Didžiojo Tėvynės karo sąlygomis buvo labai aktualus.

Atspindėdama tų dienų tikrovę, lietuvių tarybinė proza ribojasi mažaisiais žanrais, tačiau pats karo meto apsakymas yra žymiai įvairesnis negu 1940—41 m. Labai aiškiai karo meto prozoje išsiskiria epinis (P. Cvirkos „Svirplys“, J. Baltušio „Taip reikia“) ir lyrinis (P. Cvirkos „Verksmas“, „Vienas paveikslas“) apsakymas. Savo ruožtu epiniai apsakymai yra gana įvairūs. Vienuose jų rašytojai vaizduoja tam laikotarpiui būdingas situacijas. Perskaitęs, pvz., P. Cvirkos „Svirplį“, „Šulinį“, „Bausmės ranką“, „Rudens naktį“, J. Marcinkevičiaus „Draugystę“, J. Šimkaus „Ketvertą prie upės kranto“ ir kai kuriuos kitų rašytojų apsakymus, įsimeni ne tiek juose pavaizduotus žmones, kiek pačius įvykius, pačias tipiškas situacijas: pabėgėlių traukimąsi iš karo apimtos Lietuvos, partizanų susidorojimą su vokiečių karininkais ir t. t. Šių apsakymų veikėjų charakteriai silpnai individualizuoti, stengiamasi išryškinti tuos jų bruožus, kurie bendri visiems tarybiniams žmonėms: ryžtingumą kovoti ir nugalėti priešą. Herojų mintys dažnai reiškiamos publicistinėmis frazėmis, tačiau tai ne tik neardo kūrinio meninės visumos, bet organiškai susilieja su bendra lyrine patriotine veikalo nuotaika, paryškina karo meto situacijos dramatiškumą. Kai kurie apsakymai (A. Venclovos „Pūgoje“, J. Baltušio „Baltieji dobiliukai“) žanrinėmis ypatybėmis, meniniu tikrovės atkūrimo būdu priartėja prie apybraižos. Čia rašytojai daugiausia susidomėję charakteriais, kurie išryškunami konkrečiomis kovos bei užnugario darbo aplinkybėmis.

Rašytojų pastangas sukurti savo amžininko paveikslą, atskleisti tų dienų herojaus charakterio bruožus rodo ir tokie epiniai apsakymai kaip

P. Cvirkos „Lakštingala“, J. Baltušio „Partizanas Daura“, J. Marcinkevičiaus „Žvaigždė“ ir daugelis kitų. Būdinga, kad karo meto prozoje rašytojai siekia sukurti ne, apskritai, visapusiškai atskleistą nacionalinį lietuvių charakterį, o išryškina tuos jo bruožus, kurie apsprendžia žmogaus elgesį sunkiu liaudies gyvenimo momentu. P. Cvirka, J. Baltušis, J. Marcinkevičius ir kiti, vaizduodami savo herojus sunkiomis karo sąlygomis, iškelia jų dvasios stiprumą, moralinį tyrumą, patriotizmą, pasiaukojimą ir kitus bruožus, kurie padėjo tarybiniais žmonėms nugalėti geriau ginkluotą, bet vilkiška fašizmo morale besivadovaujantį priešą. P. Cvirkos berniukas iš „Lakštingalos“, „Verksmo“ herojus, majoras Daugalis iš J. Marcinkevičiaus „Žvaigždės“, Jokūbas Glemža iš A. Venclovos „Tėvo“, Motiejus Songaila iš J. Baltušio „Taip reikia“ — tai vis paprasti tarybiniai žmonės, kurie lemtingą susitikimo su priešu akimirką nepraranda savo žmogiško orumo, pasilieka ištikimi savo liaudžiai, tarybinei tėvynei, tautų draugystės idėjai. Rašytojai, akcentuodami šitų herojų žmoniškumą, nesavanaudiškumą, būdingą jiems taikaus kūrybingo darbo troškimą, pabrėžia, jog jie yra taip pat geriausi kovotojai, aktyviausi tėvynės gynėjai.

Savo herojus autoriai dažniausiai vaizduoja tokiomis aplinkybėmis, kurios geriausiai išryškina jų moralę ir jų aktyvią poziciją prieš atžvilgiu. Ypatingai ryškiai tai padaryta P. Cvirkos apsakymuose „Vokietis“ ir „Šulinys“, J. Marcinkevičiaus „Žvaigždėje“ ir t. t. Senelis Gustas („Vokietis“), ramiausias apylinkėje žmogus, „dievo bitelė“, kaip jį mėgsta vadinti kaimynai, negali pakelti skriaudų, kurias jam ir jo gimtojo kaimo gyventojams padaro vokiečių kareiviai, ir keršydamas du jų užmuša. Gusto poelgis, kad ir žiaurus, neprieštarauja žmoniškumo principams, tuo tarpu apsakyme pavaizduotas okupantų elgesys rodo, kad jiems svetimas bet koks žmogaus asmenybės gerbimas. „Verksmo“ herojus seržantas morališkai yra patenkintas tik tada, kada jam pavyksta paimti „liežuvi“, bet jis veikia ne iš paniekos ar neapykantos vokiečių tautai, o tik norėdamas sunaikinti fašizmą, sutramdyti sadistą, su šypsena šaudantį į „žemesnės rasės“ vaikus. Dvasinis lietuvių valstiečio, darbininko ar inteligento taurumas, žmoniškumas priešpastatomas antihumaniškai užkariautojų moralei. Charakteringa, kad karo meto prozoje vaizduojamų herojų moralė nieko bendro neturi su krikščionybės skelbiamu atlaidumu, pasyvumo bei nesipriešinimo blogiui teorijomis. Jų humaniškumą rašytojai parodo, vaizduodami kovą, kurios metu jie nepasižymi nei geraširdiškumu, nei atlaidumu. Jų elgesys visada motyvuojamas tuo šventu tikslu, dėl kurio jie kovoja, ir todėl galima teigti, kad karo meto apsakymuose mūsų prozininkai atskleidžia tų dienų herojaus pasaulėžiūrą, jo elgesiui būdingus socialistinio humanizmo bruožus. Tai yra reikšmingas lietuvių tarybinės prozos raidos faktas.

Mūsų prozaikai tarybinio žmogaus aktyvumą, jo moralinį pranašumą iškelia kaip prielaidas, kurios garantuoja pergalę kare. Kova su priešu — tai laikina kliūtis, kurią nugalėjęs tarybinis žmogus galės vėl dirbti savo darbą. Ši idėja ryški visų tarybinių rašytojų kūrinuose, jina stipri ir lietuvių grožinėje prozoje. Pvz., P. Cvirka ir J. Baltušis, vaizduodami savo herojus tarybinės tėvynės patriotais, aktyviai kovojančiais su fašizmu, mėgs-

ta pabrėžti, kad jie į kovą įsijungia ne atsitiktinai, ne kitų prikalbėti ar paraginti, bet savo vidinio nusistatymo verčiami, atlikdami jų pačių stipriai pajaustą pareigą. Ypač gerai toks vidinis herojaus apsisprendimas tapti aktyviu kovotoju motyvuotas P. Cvirkos „Verksme“.

Apsakymo herojus seržantas, su kuriuo pasakotoją likimas suveda nedidelėje užfrontės stotelėje, iki karo buvo mokytojas. Tai romantikas, plačių pažiūrų žmogus, tikėjęs kultūra, žmonijos progresu. Analizuodamas savo jausmus ir mintis, susidūręs su vokiečių fašistinės kariuomenės barbarišku, seržantas sako:

Mane sukrėtė tuomet, pirmąją karo dieną. Sukrėtė ne mergaitės mirtis, bet tos mirties beprasmiškumas, jos nieku būdu nepagrįstos priežastys. Į visą mano pagarbą žmonijos pažangai, į visas jaunystės svajones, pasisemtas iš knygų, į tikėjimą nauju, šviesiu žmogumi, tame skaičiuje ir vokiečiu, trenkė tie šūviai iš oro. Mano galvoje netilpo, kad žmogus, tegul ir Hitlerio kareivis, galys naudotis tokiu nuostabių žmonijos proto vaisiumi, kaip lėktuvas, nusileis iš debesų ir su šypsena nužudys kūdikį, pinantį vainiką²⁸.

Tačiau, kada mokytojas įsitikino, kad besišypsantis lakūno veidas, šaunant į vaiką, nebuvo atsitiktinis, o fašistinės moralės apspręstas reiškinys, jis suprato, kad telieka tik kovoti: „...Pasidariau žvalgu... Tik po tokių medžioklių pradėjau ramiau miegoti“²⁹. Tokiu būdu, taikiausios profesijos žmogui — mokytojui kova su fašistais tampa ne tik vidinio būtinumo, bet ir ramybės sąlyga.

Rašytojai stengiasi savo herojų poelgius motyvuoti jų vidiniais poreikiais ir pergyvenimais, ir todėl to laikotarpio grožinėje prozoje sustiprėja psichologinis elementas. Puikiu kario psichologijos atskleidimo pavyzdžiu laikytinas minėtas P. Cvirkos apsakymas „Verksmas“. Labai subtiliai nupiešti jauno lietuvių kario ir rusės moters pergyvenimai, gerai pagauta ir atkurta juose gimstanti abipusė simpatija, pagrįsta bendros nelaimės ir bendro tikslo supratimu, P. Cvirkos kūrinys „Vienas paveikslas“. Herojaus mintys, jausmai, stebint svetingą šeiminingą, atkurti labai įtikinamai. Pvz., psichologiškai suprantama, kodėl sunkaus žygio nuvargintą karį taip paveikė paprasti, bet šilti rusės žodžiai: „Spi, moj malčik, spi, kudriavenkij...“ Juk jis jau seniai buvo netekęs namų šilumos, seniai nejautė motinos rankos. Suprantama, kodėl kariui toks mielas gaidžių giedojimas, kodėl taip jaudinančiai jį veikia laikrodžio dūžiai ir besikūrenančios krosnies liepsnos atošvaistės. Nors jis ir „karo vaikas“, tačiau visa savo esybę trokšta taikaus gyvenimo.

Psichologiškai pagrįsta yra ir apsakymo „Paslaptis“ herojaus Stepuko „išdavystė“. Juk apie tai, kad jų klojime kažko esama, jis prasitaria todėl, kad nori nors kuo būti pranašesnis už seniūno vaiką, turintį tikras pirktines pačiūžas. Tačiau tuoj pat susiorientavęs, kad išdavė savo namų paslaptį, Stepukas prasimano istoriją apie zuikį, nekaltai nukenčia, o tikra paslaptis vis dėlto lieka neišduota. Vaiko mintys, elgesys šitame apsakyme irgi puikiai psichologiškai motyvuota.

²⁸ P. Cvirka. Raštai, 3 t., 268 psl.

²⁹ Ten pat, 269 psl.

1940—41 m. prozoje psichologinis elementas buvo labai silpnas, net herojų prisiminimais rašytojai daugiau atkurdavo išviršinius įvykius negu jų vidinį gyvenimą. Psichologizacijos sustiprėjimas karo meto apsakymuose reikšmingas lietuvių tarybinės grožinės prozos raidai dar ir todėl, kad čia bandoma atskleisti teigiamo herojaus pergyvenimus, mintis, jausmus.

Didelis mūsų karo meto prozos laimėjimas yra tai, kad joje plačiau atskleidžiamas amžininko charakteris, parodomas jo idėjinis brendimas. (1940—41 m. prozoje tokių kūrinių nerandame.) Šia prasme negalima nepaminėti J. Baltušio „Baltųjų dobiliukų“. Paprastai, kalbant apie šį apsakymą, pabrėžiama, kad tai vienintelis lietuvių tarybinės karo meto prozos kūrinys, kuriame vaizduojamas užnugario gyvenimas³⁰. Panašiai vertinami „Baltieji dobiliukai“ ir „Tarybinės lietuvių literatūros apybraižoje“, kur rašoma, kad šiame kūrinyje „rašytojas pasakoja apie kolūkio gyvenimą, apie rusų kolūkiečių bendradarbiavimą su pasitraukusiais į gilų užnugarį lietuviais. Autorius mėgino nušviesti ano meto kolūkinę tikrovę ir parodyti eilę sunkumų, su kuriais teko susidurti karo metais tarybiniams žmonėms. Jis pabrėžia reikalą pertvarkyti visą darbą pagal karo meto reikalavimus ir atskleidžia kai kurių kolūkių vadovų trūkumus. Rašytojas realistiškai piešia rusų kolūkiečių ir evakuavusių lietuvių paveikslus; parodo moralinę-politinę tarybinių žmonių vienybę“³¹.

Žinoma, visa tai yra teisinga, tačiau, mūsų supratimu, neiškelta svarbiausia, būtent, jog savo kūrinyje J. Baltušis parodo, kaip greitai sunkiomis karo sąlygomis herojus subręsta idėjiškai, pasikeičia savininkiška valstiečio sąmonė. Kūrinio pradžioje mes matome valstietį Augulį, atsidūrusį Rusijoje. Tačiau atsidūręs jis čia atsitiktinai, nes karas jį užklupo Maskvoje, Visasąjunginėje Žemės ūkio parodoje, kur jis buvo atvykęs su lietuvių valstiečių delegacija. Jeigu ne toks sutapimas, Augulis vargu ar būtų išvykęs iš Lietuvos: jis nebuvo nei komunistas, nei aktyvistas, o tik paprastas naujakuris. Tai doras darbo žmogus, kurį ilgai mulkino, baidė „kolchozais“, gąsdino, kad Tarybų Sąjungoje uždrausta melstis.

Atsidūręs kolūkyje karo sąlygomis, jis pamato daug nesklandumų, sunkumų. Augulis stebi kolūkiečius, mato, kaip skaudžiai juos palietė karas, kaip jie, negailėdami savęs, dirba dieną naktį, nors neretai niurzgia. Jam ne visai suprantama, kas juos skatina taip dirbti, ir jis atvirai pasidolina savo abejonėmis su senu kolūkiečiu Jefimu:

„Matai, ...kai aš vaikštau po savo sklypą, tai skaičiuoju šitaip: rugių pakulsiu tiek ir tiek pūdų, kviečių vėl tiek ir tiek... O čia kaip, a“³².

Kalbėdamas su Jefimu ir stebėdamas kitus kolūkio žmones, Augulis supranta, jog jie taip nuoširdžiai dirba todėl, kad nenori atsisakyti savo užkariavimų, nenori tapti vergais. Nauji santykiai giliai įleido šaknis į jų sąmonę, įėjo į jų buitį, sukūrė naują žmogų. Augulis artimas tiems žmonėms valstietišku prisirišimu prie žemės, nebijojimu sunkiausių darbų, tačiau iš

³⁰ J. Šimkus. Apie literatūrą, V., 1956, 313 psl.

³¹ Tarybinės lietuvių literatūros apybraiža, V., 1956, 83 psl.

³² J. Baltušis. Rinktinė, V., 1952, 120 psl.

pradžių jį grauzia abejonės, kurios išsisklaido, praktiškai įsitikinus ir kolūkių, ir kolektyvinio darbo pranašumu. Savo draugiškumą kolūkiečiams, pritarimą jų gyvenimo būdai Augulis išreiškia, atiduodamas seniui Jefimui brangiausią dalyką — dar iš Lietuvos atsivežtų baltų dobiliukų puokštelę. Jis išvyksta į frontą kaip pilnateisis naujo kolektyvo narys, kurio interesai sutampa su kitų kolūkiečių norais. Geriausiu jo draugu tampa senis Jefimas, pirmas pamatęs Augulio darbštumą ir pirmas supratęs jo abejonės. Tokiu būdu, J. Baltušis „Baltuosiuose dobiliukuose“ labai įtikinamai parodo, kad tarybinis gyvenimas yra pats geriausias auklėtojas, kad jis padeda valstiečiui nugalėti smulkiaburžuazines nuotaikas ir padaro jį socialistinės santvarkos patriotu.

Pats herojaus idėjinio brendimo vaizdavimas yra labai reikšmingas lietuvių grožinės prozos raidos faktas, rodantis, kad joje įsigali socialistinio realizmo metodas. Juk teigiamasis herojus tarybinėje literatūroje visada vaizduojamas kaip žmogus, sąmoningai suprantąs socialistinės santvarkos pranašumus ir pasiryžęs už ją kovoti.

Labai svarbu, kad karo meto proza išsiveržia iš vien nacionalinės tematikos, kad herojumi tampa ir kitų tarybinių tautų atstovas. Tai pirmiausia pasakytina apie J. Baltušio „Baltuosius dobiliukus“, J. Marcinkevičiaus „Žvaigždę“, „Draugystę“, P. Cvirkos „Vieną paveikslą“ ir kt. Karo metais mūsų literatūroje, iš dalies ir prozoje, plačiai nuskamba tautų draugystės motyvas, sukuriami įsimeną kitataučių, ypač rusų, paveikslai. Rusų moters svetingumą, geraširdiškumą, jautrumą, paprastumą atskleidžia P. Cvirka „Viename paveiksle“. Jaunas lietuvis karys, pajutęs motinišką nepažįstamos rusės ranką, pastangas apgaubti jį namų šiluma, jaučia moters ilgesyje ne tik paprastą geraširdiškumą, bet ir tarybiniam žmogui būdingus draugystės ir savitarpio pagalbos bruožus. Todėl, palikdamas jos namus, karys išsineša ne tik jų žmogiškąją šilumą, bet ir nebylų šeiminingąs palaiminimą sėkmingai kovai: „Ir man buvo saldi kareivio duona, o mano širdis nežinojo gailesčio priešui“³³.

Puikiai pavyko atskleisti nacionalinius senio Jefimo ir Orešino bruožus J. Baltušio „Baltuosiuose dobiliukuose“. Orešinas — tarybinės santvarkos išauklėtas žmogus, kuriam įprasta jaustis gyvenimo šeiminingu. Jis viskuo rūpinasi ir neatsitiktinai tampa kolūkio vadovu. Jefimui dar teko pažinti kapitalizmą, dirbti svetimiems, todėl jis, gal būt, geriau negu Orešinas įsivaizduoja, kas įvyktų, jeigu nugalėtų priešas. Didelis gyvenimo patyrimas daro jį pastabesniu ir supratingesniu. Jis ne tik pamato Augulio abejonės, bet ir supranta bei atjaučia jį ir kiek galėdamas stengiasi padėti jam surasti teisingą kelią.

Tautų draugystės problemos, kitų tarybinių tautų atstovo paveikslo atsiradimas tų dienų lietuvių grožinėje prozoje irgi buvo novatoriškas ir svarbus reiškinys, rodantis socialistinio realizmo metodo stiprėjimą.

³³ P. Cvirka. Raštai, 3 t., 239 psl.

Nors mūsų karo meto grožinė proza, kaip teisingai pažymėjo K. Korsakas, ir buvo siaura savo tematine apimtimi, vis dėlto ji padarė pastebimą poslinkį į priekį. Svarbiausias jos laimėjimas buvo suartėjimas su ano meto tikrove, tų dienų herojaus meninio paveiklo sukūrimas.

Mūsų dienų požiūriu, 1940—45 m. prozos pasiekimai yra labai kuklūs, tačiau be jų negalima įsivaizduoti tolimesnės jos raidos ir dabartinių laimėjimų. 1940—41 m. ir karo metais prozininkai, bandę naujo estetinio idealo požiūriu pavaizduoti lietuvių liaudies gyvenimą ikitarybiniu laikotarpiu ir sukurti meninį savo amžininko portretą, paruošė dirvą tolimesniam sėkmingam mūsų grožinės prozos vystymuisi. Pokario metais ir šiandien vis gausėja kūrinių, vaizduojančių liaudies gyvenimą praeityje (A. Vienuolio „Puodžiūnkiemis“, I. Simonaitytės „Pikčiurnienė“ ir „Vilius Karalius“, J. Baltušio „Parduotos vasaros“, V. Mykolaičio-Putino „Sukilėliai“ ir kt.), jos revoliucinę kovą (A. Gudaičio-Guzevičiaus „Kalvio Ignoto teisybė“, „Broliai“), mūsų dienų gyvenimą, jo herojus ir konfliktus (H. Korsakienės „Gyveniman išėjus“, V. Valsiūnienės „Keliai kekeliai“, Alf. Bieliausko „Rožės žydi raudonai“ ir kt.). Šie veikalai tuo pačiu plėtoja tendencijas, išryškėjusias 1940—41 m. ir Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio prozoje. Pirmojo mūsų grožinės prozos raidos etapo rašytojų meninis patyrimas, ypač nagrinėjant dabarties temas bei kuriant naujo žmogaus paveikslą, teigiamai veikė tolimesnį jos vystymąsi. Todėl, nepaisant mūsų nagrinėto laikotarpio prozos negausumo, tematikos bei problematikos siaurumo, žanrinio vienodumo, jai priklauso reikšminga vieta mūsų grožinės prozos istorijoje.

РАЗВИТИЕ ЛИТОВСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ В 1940—1945 гг.

Л. ЛИСЕНКАЙТЕ

Резюме

В статье делается попытка осмыслить путь развития литовской художественной прозы на первом этапе становления метода социалистического реализма в литовской литературе. В центре внимания автора те новые черты, которыми обогатилась литовская проза в период, исторически совпадающий с восстановлением советской власти в Литве (1940—1941) и Великой Отечественной войны (1941—1945).

В период 1940—41 гг. внимание литовских писателей в первую очередь привлекает прошлое литовского народа, которое рассматривается под новым углом зрения, с марксистско-ленинских позиций. Основной герой произведений (по преимуществу рассказов) той поры — это простой труженник: малоземельный крестьянин, батрак, деревенский пролетарий, жизнь которого в прошлом воспроизводится авторами как сплош-

ная цепь обид, моральных унижений и т. д. Пафос этих произведений в разоблачении прошлого с позиций настоящего, что, как отмечал в свое время М. Горький, и должно помочь становлению метода социалистического реализма. Другие черты прозы того периода — ясная историческая перспектива, вытекающая из образной системы рассказа, стремление авторов обобщить, осмыслить роль, силу и мощь народа — тоже позволяют говорить о становлении метода социалистического реализма.

Вторая тематическая линия в прозе тех дней связана с попыткой И. Шимкуса, Ю. Балтушиса, И. Марцинкявичюса и др. нарисовать картины революционной борьбы литовского народа, создать образ революционера-коммуниста. Правда, в этой области удачи авторов довольно посредственны, но сам факт обращения к этой теме, даже таких писателей как И. Марцинкявичюс, которые раньше стояли в стороне от освободительной борьбы литовского народа, является значительным и важным. Разбор рассказов вышеупомянутых авторов свидетельствует о том, что по ряду объективных и субъективных причин литовские писатели-прозаики не были в состоянии выполнить эту задачу. Но очерки, написанные ими же о героях подполья-коммунистах, дают нам право говорить, что этот герой был им понятен и близок, был для большинства идеалом настоящего человека.

Анализ прозаических произведений, написанных в 1940—1941 гг., разрешает сделать вывод, что в этот период произошел значительный поворот в творчестве ряда писателей, позволяющий говорить о становлении нового метода в литературе.

Главным завоеванием литовской прозы периода Великой Отечественной войны, по мнению автора статьи, является ее тесная связь с современностью. Литовские советские писатели, оказавшиеся в условиях войны в тылу, разрабатывают темы, проблемы, конфликты, непосредственно связанные с переживаемым временем. Герой их произведений — солдат, храбро сражающийся за Родину, за великие идеи социализма, партизан, в прошлом простой труженник, ощущающий потребность в активной борьбе с фашизмом как свое кровное дело. В этом плане литовская художественная проза военных лет развивается в общем русле многонациональной советской литературы.

Вторая новая черта, проявившаяся в литовской прозе в военные годы, это пристальное внимание авторов к переживаниям своих героев. В связи с этим углубляется психологический момент. Если в прозе 1940—41 гг. писатели обращали главное внимание на внешние события из жизни героев, то теперь их интересует душевное состояние, психология. Они стараются показать моральное преимущество советского человека перед фашистскими захватчиками. Важным моментом в развитии литовской художественной прозы военных лет является попытка показать влияние советской действительности на становление социалистической сознательности героя в суровых условиях войны (Ю. Балтушис, «Белый клеверок»). Завоеванием литовской художественной прозы этого периода является также изображение представителей других национальностей. В

статье указывается и на большее жанровое разнообразие прозы военных лет, отмечаются ее успехи и недостатки в этом отношении.

Достижения литовской художественной прозы в 1940—1945 гг. во многом определили ее главный путь развития в первые послевоенные годы и в дальнейшем.
